

ГУМАНІЗАЦІЯ ВЗАЄМВІДНОСИН МІЖ ЧЛЕНАМИ ОПІКУНСЬКОЇ СІМ'Ї ЗАСОБАМИ СІМЕЙНОЇ ТЕРАПІЇ

Лідія Мезенцева

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

Анотація:

У статті розглядається модель сімейної терапії в опікунській сім'ї. Автор характеризує структурну сімейну терапію, виокремлює випадки, у яких використовуються деякі програми сімейної терапії, а також коротко аналізує працю психотерапевтів. Паралельно в статті розкриваються поняття гуманності та морального виховання дітей у сім'ї, окреслюються взаємини між членами опікунської сім'ї та особливості роботи соціального педагога з нею.

Ключові слова:

сімейна терапія; опікунська сім'я; дитина-сирота; члени опікунської сім'ї.

Аннотация:

Мезенцева Лидия. Гуманизация взаимоотношений между членами опекунской семьи средствами семейной терапии.

В статье рассматривается модель семейной терапии в опекунской семье. Автор характеризует структурную семейную терапию, выделяет случаи отдельных программ семейной терапии, а также кратко анализирует работу психотерапевтов. Параллельно в статье раскрываются понятия гуманности и морального воспитания детей в семье, характеризуются взаимоотношения между членами опекунской семьи и работа социального педагога с ней.

Ключевые слова:

семейная терапия; опекунская семья; ребенок-сирота; члены опекунской семьи.

Resume:

Mezentseva Lidiya. Humanization of the relationship between members of the custodial family by means of family therapy.

The article analyzes the model of family therapy in the custodial family. The author describes the structural family therapy, highlights the cases of individual programs in family therapy, and provides a brief analysis of psychotherapists' work. In parallel, the author reveals the concept of humaneness and moral education of children in the family, relationships between members of the custodial family and the social pedagogue's work with it.

Key words:

family therapy, custodial family, orphan child, members of custodial family.

Постановка проблеми. Зміст оцінки проблем опікунської сім'ї охоплює вивчення та переосмислення інтегрованих проблем гуманізації, гуманітаризації, а також функцій соціального оточення у формуванні світогляду, розвитку духовної сфери, соціалізації дитини, що виховується в опікунській сім'ї.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У наукових дослідженнях останніх років розроблено такі комплексні моделі соціальної діяльності, як сімейна терапія (В. Сатір [11], С. Мінухін [8], Ч. Фішман [8] та ін.), кризове втручання (І. Трубавіна [10]), зосереджена на завданні соціально-педагогічна модель (А. Холман [12], П. Шевчук [13]) тощо. У нашій статті ми розглянемо детальніше модель сімейної терапії.

Проблема виховання гуманних почуттів і відносин вивчалася в педагогіці та психології досить докладно й з різних позицій. Розглядалося ставлення дитини до дорослих, до однолітків, до дітей старшого й молодшого віку; вивчалися засоби виховання гуманних відносин (художня література, гра, заняття, праця) в умовах сім'ї та дошкільного закладу. Значний внесок у розробку проблеми зробили дослідження таких науковців, як А. Виноградова, І. Дьоміна, Т. Черник та ін.

Формулювання цілей статті. Метою статті є аналіз внутрішньосімейних стосунків в опікунській сім'ї та створення сприятливої і гуманної атмосфери для дитини-сироти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема виникнення гуманних відносин

у дитинстві містить спрямованість на розкриття природи дитини як соціально-генетичної істоти. Психологічне наповнення цієї характеристики – виявлення формування у свідомості й поведінці дитини насамперед цінності навколишнього світу та іншої людини як людини, що привласнюється дитиною в тій чи іншій конкретній ситуації розвитку [1, с. 75].

Так само, у гуманних відносинах втілено розвиток і прояв найважливішої особистісної субстанції – категорії совісті, тобто внутрішнього розрізнення суб'єктом добра і зла, у якому відгукується схвалення або засудження кожного вчинку (свого і чужого) із погляду моральної цензури. Якщо до іншої людини ставляться як до цінності, то інша людина набуває особистісного сенсу – це і є гуманні відносини, які виступають як ідеальна норма, що забезпечує дитині нормальну рівновагу й розвиток. Е. Еріксон про це пише: «Тільки поступове наростання почуття ідентичності, засноване на особистому досвіді соціального здоров'я та культурної солідарності, наприкінці періоду головної кризи дитинства обіцяє той періодичний баланс у людському житті, який сприяє виникненню почуття гуманності» [3, 28].

Гуманність – це зумовлена моральними нормами й цінностями система настанов особистості на соціальні об'єкти (людину, групу, живу істоту), що постає у свідомості через переживання жалю й реалізовується в спілкуванні та діяльності – в актах сприяння, співучасті та допомоги [5, с. 36].

Гуманність є сукупністю морально-психологічних властивостей особистості, що виражають через усвідомлене співпереживання ставлення до людини як до найвищої цінності. Як якість особистості, гуманність формується в процесі взаємовідносин з іншими людьми. Вона розкривається через прояви доброзичливості та дружелюбності; готовності прийти на допомогу іншій людині, поваги до неї; у рефлексії – умінні зрозуміти іншу людину, поставити себе на її місце; в емпатичній здатності до співчуття, співпереживання; у толерантності – терпимості до чужих думок, вірувань, поведінки.

Поняття гуманності як соціальної настанови, що охоплює пізнавальну, емоційну й поведінкову компоненту, залучається при аналізі широкого кола проблем, пов'язаних із засвоєнням моральних норм, емпатією тощо. Воно знімає протиставлення альтруїзму та егоїзму, що припускає або нищівну жертвовність, або корисливе себелюбство.

У своїй найвищій формі гуманність суб'єкта виступає в групах високого рівня розвитку, де є способом існування міжособистісних відносин, за яких кожен член колективу ставиться до іншого як до самого себе, і до себе, як до іншого, виходячи з цілей і завдань спільної діяльності. Емпіричне втілення гуманності – ідентифікація колективна [6, с. 62].

Формування гуманності в онтогенезі пов'язано з розвитком самосвідомості дитини, виділенням себе із соціального оточення. Доведено, що величезне значення у становленні гуманності дитини належить спільній діяльності, що передбачає реальну співпрацю дитини спочатку з дорослим, а потім з однолітком. Спільна діяльність створює спільність емоційних переживань, а зміна позицій у грі та спілкуванні формує гуманне ставлення до інших значущим; від безпосередніх проявів емоційної чуйності (співчуття неблагополуччю) він переходить до опосередкованих моральними нормами актам співучасті в спільній діяльності. Вивчення закономірностей становлення і розвитку гуманності, як характеристики особистості, а також механізмів її функціонування – важливе завдання морального виховання людини, формування всебічної особистості [6, с.64].

Гуманні відносини – це ставлення до іншого як до себе самого, і до себе – як до іншого.

Гуманне ставлення до однолітка може проявлятися в двох формах співпереживання: співчуття йому в ситуації його покарання, і радість в ситуації нагородження. У сучасному світі, коли милосердя, співчуття перестає бути нормою поведінки, необхідно виховувати здатність до радості, яка є засобом подолання особистісного егоцентризму [2, с. 44].

Опосередковані спільною діяльністю гуманні відносини в дитячих групах мають рівневу організацію, їх становлення в онтогенезі підпорядковане загальнопсихологічній закономірності розвитку вищих форм поведінки.

Гуманні відносини, як окремий випадок міжособистісних відносин, можуть бути представлені в двох іпостасях: як безпосередні, прямі, і як опосередковані змістом спільної діяльності індивідів. Перший рівень розвитку гуманних відносин інтенсивно досліджувався в контексті різних теорій і в нашій країні, і за кордоном; дослідження ж другого рівня почали проводитися порівняно недавно.

Стрижнем і показником моральної вихованості людини є характер її ставлення до людей, до природи, до самої себе. З погляду гуманізму, це ставлення виражається у співчутті, співпереживанні, чуйності, доброті, емпатії. Дослідження свідчать, що всі ці прояви можуть формуватися в дітей уже в дошкільному віці. В основі їх формування – уміння зрозуміти іншого, «приміряти» переживання іншого на себе. А. Запорожець називав уміння зрозуміти іншого «новим видом внутрішньої психічної активності дитини» [4, с. 322].

Одним із шляхів формування гуманних відносин є цілеспрямований розвиток найбільш важливих сторін і якостей особистості, загальнокультурний розвиток дитини.

Це також стосується й розвитку дитини-сироти, що перебуває під опікою.

Як доведено вітчизняною дослідницею проблем опікунської сім'ї Н. Заверико, сімейна терапія, як сучасна модель соціально-педагогічної роботи, є важливою для роботи з опікунською сім'єю [7]. Вона ґрунтується на переконанні у розв'язанні проблем особистості, залежить від розуміння її взаємовідносин з людьми, які є значущими для неї як нині, так і в минулому. Зазначимо, що сімейна терапія має багато шкіл, а сьогодні в ній виділяють такі напрями, як: екзистенційний підхід, когнітивно-біхевіористський, стратегічний.

У нашій статті ми звертаємо увагу на напрям, що отримав назву – структурна сімейна терапія. Зауважимо, що з усіх перелічених напрямів лише представники структурної терапії зосереджують свої зусилля на реструктуризації сім'ї. Суттєвим є те, що в опікунській сім'ї змінюється саме її структура, порушується рівновага, переживаються труднощі, пов'язані із входженням до сім'ї дитини, яка опинилася в кризовій ситуації. Нині більшість представників структурної терапії застосовують цю модель у роботі з сім'ями, у яких діти скаржаться на психосоматичні труднощі, а також сім'ями, у яких виховуються підлітки, які здійснили правопорушення. Вважаємо, що такий

підхід, як структурна сімейна терапія, що успішно застосовується в роботі з проблемними сім'ями, може використовуватися й у роботі з опікунськими сім'ями, на що звертають увагу відомі представники структурної сімейної терапії (С. Мінухін, Ч. Фішман [8], П. Пепп [9]).

С. Мінухін – відомий американський сімейний психотерапевт – особливу увагу приділяв сім'ям, у яких виховуються школярі. У своїх працях С. Мінухін і Ч. Фішман вказували на те, що, коли діти йдуть до школи, відбувається різка зміна, оскільки сім'я повинна співвідносити себе з новою, добре організованою та високо значущою системою. Автори використовують термінологію, яка також важлива для нашого дослідження, а саме – «батьківський холон», «холон сиблінгів» та ін. Так, зокрема, термін «батьківський холон» пов'язується зі звичайними функціями догляду за дітьми та їх вихованням, проте його особливістю є те, що під його дію потрапляють не тільки батьки дитини, а й кривні родичі, зацікавлені в розвитку дитини (дідуся, бабусі, тітки, дядьки та ін.). С. Мінухін і Ч. Фішман зауважують, що саме взаємодія в рамках цієї підсистеми має великий вплив на всі аспекти розвитку дитини, оскільки саме тут вона знайомиться з тим, чого вона може чекати від людей, які мають більше можливостей. При цьому дослідники зазначають: «Склад батьківського холона може варіювати в широких межах. До нього можуть увходити або дід, або тітка. З нього може вийти один із батьків. Батьківський холон може включати в себе дитину з батьківськими функціями – дитина-батько, якій делеговано право оберігати й карати своїх сиблінгів. Терапевт повинен з'ясувати, хто входить до цієї підсистеми; немає великого сенсу займатися з матір'ю, якщо дитиною опікується бабуся» [8, с. 24].

Ураховуючи, що в опікунській сім'ї немає безпосереднього впливу на дитину з боку біологічних батьків, то членам опікунської сім'ї необхідно розробити нові стереотипи, які стосуються допомоги дитині в навчанні, розподілу обов'язків, пов'язаних із виконанням домашніх справ, урегулювання питань, що стосуються різноманітних проблем – від формування елементарних навичок гігієни до питань щодо проведення вільного часу, а також проблем, що стосуються психологічної та моральної підтримки як самої дитини, так і членів опікунської сім'ї. До того ж, під час навчання у школі дитина вносить у систему опікунської сім'ї нові елементи. Підкреслимо, що, крім входження в опікунську сім'ю, дитина дізнається, що його родичі живуть за іншими правилами, і, можливо, не такими справедливими, як би їй хотілося. Саме тому

в нових умовах і з дитиною-сиротою, і з членами опікунської сім'ї необхідно проводити роботу, щоб досягти згоди в певних нововведеннях, у зміні правил поведінки тощо.

Термін «холон сиблінгів», на думку С. Мінухіна і Ч. Фішмана, характеризує оточення осіб, рівних дитині. Саме в цьому колі, як пишуть автори, діти надають один одному підтримку, отримують задоволення, нападають, навчаються один від одного: «У великих сім'ях сиблінги організуються в різноманітні підсистеми залежно від рівнів розвитку. Для терапевта важливо вміти говорити мовою, яка властива різним етапам розвитку дитини, і мати уявлення про їх ресурси й потреби. У контексті сиблінгів корисно створювати сценарії застосування навичок розв'язання конфліктів у різних сферах, таких, як самостійність, суперництво і компетентність, щоб згодом вони могли реалізувати ці навички в позасімейних підсистемах» [8, с. 25]. Спираючись на цю тезу, ми вважаємо, що соціально-педагогічна робота має проводитися не тільки з опікунами, а й з їхніми рідними дітьми (онуками). Це пояснюється тим, що в холоні сиблінгів, де дитина повинна відчувати себе на однакових позиціях з рівними для неї членами сім'ї, дитина-сирота не відчуває в собі тієї впевненості та захисту, яку відчують діти, що виховуються в нуклеарній сім'ї.

Робота з проблемами, що стосуються внутрішньосімейних взаємин, застосування методів сімейної терапії розкривається також і в роботі П. Пепп «Сімейна терапія та її парадокси» [9]. Одним із важливих аспектів для нашого дослідження, як і в роботах С. Мінухіна і Ч. Фішмана, є залучення підсистеми братів або сестер, де фахівець закликає до допомоги рідних або зведених сестер чи братів. Розкриваючи можливості сімейної терапії, П. Пепп пише про те, що «такий напрям роботи можливий навіть у випадках, коли під час проходження курсу відсутній один із членів сім'ї» [3, с. 250]. Навіть при цьому, як підкреслює автор, фахівець може допомогти родині змінити ситуацію на краще в бік відсутнього члена сім'ї, застосовуючи різні методи.

Що ж до сімейної терапії, то саме це поняття в роботах зарубіжних і вітчизняних науковців використовується в декількох значеннях: як характеристика діяльності психотерапевта з проблемами сім'ї (Б. Бітінас, Дж. Бьюдженталь, Н. Жданова, В. Сатір, П. Пепп та ін.), як практика надання соціальної допомоги сім'ї (Н. Сейко, О. Зритнева і М. Клушина та ін.). Основне завдання надання соціальної допомоги сім'ї – відвідування клієнтів за місцем їх проживання, визначення їхніх потреб, пропозиція допомоги. Допомога може

проявлятися у розв'язанні проблем неблагополучних шлюбів (Е. Ейдемільер і В. Юстицький та ін.); у вихованні дітей (В. Сатір); у соціальному обслуговуванні не тільки клієнта, який опинився в кризовій ситуації, а й усієї родини; у посередництві між різними системами світогляду членів сім'ї (В. Уоллес, А. Холман); у набутті навичок взаємодії як між членами сім'ї, так і з окремими групами людей.

У своїй роботі з опікунською сім'єю соціальний педагог використовує різні підходи, які також спрямовані й на гуманні стосунки між членами сім'ї. Серед них – культурологічний підхід, який дає змогу сформувати погляд на процес соціально-педагогічної роботи з опікунськими сім'ями з позицій гуманізації, розвитку культури, формування людини з совістю, що розуміє глибину переживань і відчуттів дитини-сироти. Культурологічний підхід у такому випадку орієнтує соціально-педагогічну роботу на наслідування прикладів позитивного ставлення до дітей-сиріт, на розвиток родинних відносин тощо.

Наступна модель – кризове втручання – використовується для різних ситуацій, у яких особистість стикається з нездоланими перешкодами на шляху до досягнення важливих цілей [4]. На наше переконання, ця модель може використовуватися при роботі з опікунською сім'єю, оскільки кризу в житті людини можуть спричинити такі події, як смерть члена сім'ї, неприйнятна поведінка когось із членів родини, недостатня підтримка з боку родичів, відчуття самотності, втрата мобілізуючої ідеї та мети тощо. Наголосимо, що члени опікунської сім'ї переживають кризу й не завжди можуть впоратися з нею самостійно, а отже, припиняють виконувати найважливіші функції, серед яких – функція розбудови соціального простору для дитини, що втратила батьків, функція морально-психологічної взаємодопомоги й турботи тощо.

Саме така модель може бути доцільною для втручання фахівців соціальної сфери тоді, коли в опікунській сім'ї не створені умови для нормального розвитку дитини-сироти, що проявляється через брак можливостей навчання й дозвілля, через недоїдання, нестачу необхідного комплексу сезонного одягу, відсутність навичок особистої гігієни, через різні форми експлуатації дитячої праці та ін. Уважаємо, що таку модель можна застосовувати до гострих і хронічних ситуацій, що спонукають членів опікунської сім'ї до позитивних змін.

Інша модель – психосоціальна терапія – є комплексною моделлю в соціально-педагогічній роботі. В її основі – тривалий соціально-педагогічний супровід клієнта. Головне завдання фахівця соціальної сфери, що використовує психосоціальну модель, – зміна особистості клієнта, його стосунків і соціальної ситуації. Для роботи з опікунською сім'єю така модель також має важливе значення, оскільки вона орієнтується на конкретний випадок, а інколи спрямовується на подолання виявленого під час роботи з опікунами як клієнтами дефіциту знань у вихованні дітей, налагодженні стосунків із членами сім'ї тощо. Але сьогодні в практиці соціально-педагогічної роботи така модель не знайшла достатнього поширення через такі причини: орієнтація соціального супроводу на соціальне обслуговування, а не на модифікацію стосунків в опікунській сім'ї; неефективні спроби втручання в складні ситуації, у яких опинилася опікунська сім'я, тощо [9].

Висновки. Отже, за допомогою засобів сімейної терапії, а також ряду програм психотерапії та роботи соціального педагога з членами опікунської сім'ї можна налагодити гуманні взаємини між її членами. Але не тільки завдяки моделі сімейної терапії можна допомогти таким сім'ям. Тому предметом подальших досліджень мають стати такі моделі, як: кризове втручання та психосоціальна терапія.

Список використаних джерел

1. Абраменкова В. В. Социальная психология детства: развитие отношений ребенка в детской субкультуре / В. В. Абраменкова. – М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Изд-во НВО «МОДЕК», 2000. – 416 с.
2. Арнаутова Е. П. В гостях у директора. Беседы с руководителем дошкольного учреждения о сотрудничестве с семьей / Е. П. Арнаутова. – М.: Линка-Пресс, 2004. – 208 с.
3. Захаров А. И. Как предупредить отклонения в поведении ребенка / А. И. Захаров. – М.: Просвещение, 1986. – 128 с.
4. Овчарова Р. В. Справочная книга социального педагога / Р. В. Овчарова. – М.: ТЦ «Сфера», 2001. – 480 с.
5. Отечественная социальная педагогика: Хрестоматия / Составитель и авт. предисл. Л. В. Мардахаев. – М.: Издательский центр «Академия», 2003.

References

1. Abramenkova, V. V. (2000) “*Social Psychology of childhood: Development of the child relations in the child's subculture*”. Moscow: Moscow Psycho-Social Institute; Voronezh: Publishing NGOs “MODEK”. [in Russian].
2. Arnautova, Ye.P. (2004). “*Visiting Director: Conversations with the head of pre-school institution on cooperation with the family*”. Moscow. [in Russian].
3. Zakharov, A.I. (2004). How to prevent deviations in the child's behavior. Moscow: Prosveshchenie. [in Russian]
4. Ovcharova, R.V. (2001). *Reference book of the social pedagogue*. Moscow: “Sfera”. [in Russian].
5. *The Native Social Pedagogy: Reader* (2003) / Compiled and author of foreword L.V. Mardakhaiev. Moscow: Publishing House “Akademia”. [in Russian].
6. Subbotskii, Ye.V. (2001) *A child opens the world*. Moscow. [in Russian].

6. Субботский Е. В. Ребенок открывает мир / Е. В. Субботский. – М. : Просвещение, 1991.
7. Заверико Н. В. Опікунська сім'я як об'єкт соціально-педагогічної роботи / Н. В. Заверико // Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи з різними категоріями населення: мат-ли Всеукраїнської наук.-практ. конф. (27-28 лютого, 2008, м. Черкаси). – Черкаси, 2008. – С. 65–67.
8. Минухин С. Техники семейной терапии / Сальвадор Минухин, Чарльз Фишман; пер. с англ. А. Д. Иорданского. – М. : Изд-во Независимой фирмы «Класс», 1998. – 304 с. – (Библиотека психологии и психотерапии).
9. Пепп П. Семейная терапия и ее парадоксы / П. Пепп; пер. с англ. В. П. Чурсина. – М. : Изд-во Независимой фирмы «Класс», 1998. – 288 с. – (Библиотека психологии и психотерапии).
10. Трубавіна І. М. Поняття кризового втручання в соціальній роботі: методичний матеріал / І. М. Турбавіна // Соціальна робота в Україні: теорія і практика / [С. В. Толстоухова, І. М. Пінчук, І. О. Шум]. – Київ, 2003. – № 4. – С. 76–87.
11. Сатир В. Психотерапія сім'ї / Вирджинія Сатир; пер. с англ.: І. Авидон, О. Исакова. – СПб. : Речь, 2000. – 284 с.
12. Холман А. М. Методи оцінки сім'ї. Інструментарій для розуміння і інтервенцій / А. М. Холман; пер. с англ. – Запоріжжя : ЗНУ, 2000. – 216 с.
13. Шевчук П. І. Соціальна політика: навч. посібник / Петро Іванович Шевчук. – 2-е вид. – Львів : Світ, 2005. – 400 с.
7. Zaveryko, N.V. (2008). *Trustees family as an object of social and educational work*. Actual problems of socio-pedagogical work with different groups of people: Proceedings of the All-Ukrainian scientific-practical conference. Cherkasy. [in Ukrainian].
8. Minukhin, S. (1998). *Techniques of family therapy*. [Trans. from English] Moscow : A.D. Iordansko. [in Russian].
9. Peppe, P. (1998). *Family therapy and its paradoxes*. [Trans. from English by V.P. Chursin]. Moscow. [in Russian].
10. Trubavina, I.M. (2003). *The concept of crisis intervention in social work: methodological material*. In Social Work in Ukraine: theory and practice / S.V. Tolstoukhova, I.M. Pinchuk, I.A. Shum. Kyiv. 4. 76-87 [in Ukrainian].
11. Satir, V. (2000). *Family psychotherapy*. [Trans. from English: Avidon I., Isakova O.]. – S-Pb.: Publishing House "Rech". [in Russian].
12. Holman, A.M. (2000). *Methods of family assessment*. In : Tools for understanding and intervention. – Zaporizhia: ZNU. [in Ukrainian].
2. Shevchuk, P.I. (2005). *Social policy: study guide*. [2-nd ed.]. Lviv. "Svit". [in Ukrainian].

Рецензент: Максимов О.С. – д.пед.н., професор

Відомості про автора:

Мезенцева Лідія Миколаївна

lucky707@rambler.ru

Мелітопольський державний педагогічний
університет імені Богдана Хмельницького
вул. Леніна, 20, м. Мелітополь,
Запорізька обл., 72312, Україна
doi:10.7905/нвмдпу.v0i14.1075

Матеріал надійшов до редакції 15.03.2015 р
Подано до друку 14.04.2015 р.